

MADAM VERHOVENSKAJA KEELETUNDLIK VASTUHAKK UNUSTAMISELE

Tiina Kirss. Sõel. Käsitlusi kirjandusest, kirjanduskriitikat ja arvamuslugusid. Koostanud Aija Sakova. Tallinn: EKSA, 2018. 587 lk.

Erinevus ja empaatia

„Ühes eksperimendis kasutasid uurijad peeglikatset – määramiseks, kas loom tunneb ära omaenese peegelpildi. Nad asetaskid peegli väljapoole elevandi-aedikut põrandale. Peegel, mille mõõtemeteks oli kõigest 105x240 cm, oli seatud sellise nurga alla, et elevand nägi tõenäoliselt enamasti oma jalgu, mis liikusid kahekordsete trellide taga (kuna peegel neid kahekordistas). Kui elevandi kehale oli tehtud märk, mida võis näha ainult peegli abil, ei õnnestunud tal seda kombata. Otsustati, et sel liigil puudub eneseteadvus.”¹ See on üks väga paljudest vigadest, millega tunnustatud etoloog ja primatoloog Frans de Waal näitlikustab seda tohutut empaatiapuudust, millega on teadlased teistele liikidele lähenenud.

Frans de Waal on võrratu empaatiaõpetaja ning just see on ühisosa, mille pärast pean heaks alustada teda tsiteerides Tiina Kirsi kogumiku tutvustamist. Teine märksõna, mis mulle nende mõlemaga seostub, on erinevus ja selle ületamine. Nende empaatiakoolitus seisneb millegi esmapilgul ja harjumuspäraselt väga kauge lähemale toomises ja mõistetavamaks tegemises. Nad mõlemad püüavad piiluda teiste (liikide) sisemusse, üritades neid mõista nende endi oludes.

Primatoloogi ja kirjandusteadlase kõrvutamisega pole ma hetkel üldse pro-

¹ F. de Waal, Kas oleme küllalt nutikad mõistmaks, kui nutikad on loomad? Tlk O. Renno, T. Randus. (Looduse lood.) Tallinn: Tänapäev, 2018, lk 26.

vokatiivne, küll aga püüan sellega markeerida enese autoripositsiooni.

Ainuüksi empaatia all võib mõista vägagi erinevaid asju. Üsna levinud, eriti sotsiaalmeedias kajastavana, on n-ö afektiivne empaatia, mis samastab empaatia ägeda prostitutunde ja raevuga, mis tekib süütute ja nunnude olevuste füüsilistest piinadest videosid nähes. Selle rafineeritum versioon oleks pieteediga suhtumine kellegi teise olemiskannatusse, sellele on lähedal ka lojaalsus ohvrile (või ohvri stereotüübile), aga tunnetuslikuks empaatiaks loeks ma enese võimalikult adekvaatset kujutlemist teise olevuse kehasse ja psüühikasse. Tunnetuslik empaatia – teise elava olendi motivatsioonidünaamika ja kognitiivsete mustrite äratabamine – on anne, mis on möödapääsmatult vajalik nii etoloogile kui ka kirjandusteadlasele (ja ajaloolasele), ent samas on see miski, mida on ääretult raske formaliseerida metodoloogiliseks algoritmiks või bürokraatlikuks aruandeks ehk millekski, mida akadeemiline maailm üha ägedamalt nõuab.

Kas lunastab amnestia või amneesia?

Kogumiku koostaja ja Tiina Kirsi õpilane Aija Sakova kirjutab eessõnas: „Et tegemist on esimese puhtal kujul Tiina Kirsi enda mõttemaailma esindava raamatuga, ei ole ehk asjakohatu peatuda mõnel Tiina elu ja loominguga seotud faktil, mis vaieldamatult on vorminud tema kujunemist mõtlejaks ja uurijaks. Ehkki „Sõel” ei ole kuidagi isiklik või elulooline raamat, väljendavad selles sisalduvad artiklid väga sageli (või peaaegu alati) ka Tiinat ennast, tema mõtlemist ja maailmas olemise tunnetust. Ja just nii see peabki olema, sest nagu hea kir-

jandus on enamasti isiklik, ei välista ka hea kirjandus- või muud laadi uurimus kirjutajat-uurijat ennast.” (lk 12)

Olen Sakovaga nõus. Tunnetusliku empaatia üks osa on adekvaatne kujutelm sellest, kust jookseb piir puhtisikliku ja üldinimliku vahel, mil määral ja kus saab öelda „nagu mina”. Uurijana tähendaks see oma autoripositsiooni võimalikult head teadvustamist (taas miski, mida ei ole lihtne formaliseerida või algoritmi põhjal teha). Siinkirjutaja on juba esmaselt nähtavate tunnuste alusel käsitletavast autorist väga erineva elutajuga – ma olen vähemasti põlvkonna jagu noorem, teisest soost, olen sünnist saati elanud kodukultuuris, üdini paikne ja kohalik jne. Aga võib-olla suurimaks erinevuseks oleks vaistlikult vastandsuunaline suhtumine unustusse ja ebaõiglusesse, katkuhauda.

Selgitan seda veidi pikemalt, sest see tundub olevat suurema üldistusjõuga osutus. Milan Kundera kirjutab romaanis „Nali”: „[E]namik inimesi laseb end petta kahest väärast usust: nad usuvad *igavesse mälusse* (inimeste, asjade, tegude, rahvaste mälusse) ja sellesse, et olnud (teod, vead, patud, ülekohus) saab *olematuks teha*. Mõlemad usud on väärad. Tegelikuses on kõik just vastupidi: kõik unustatakse ja miski ei muutu olematuks. Olematuks muutmise ülesannet (kättemaks ja andeksandmine) täidab *unustamine*. Keegi ei tee tehtud ülekohut olematuks, kuid kogu ülekohus vajub unustuse hõlma.”²

Kuidas sellesse suhtuda? Kas ikkagi panustada mäletamisele ja heastamisele või hoopis lunastavale unustamisele? See küsimus on kõike muud kui triviaalne. See küsimus on väga sügav. Sügav, nõnda nagu Niels Bohr seda määratles, tähendab seda, et kui triviaalse väite antitees on absurd, siis sügava tõe antitees on teine sügav tõde (siin võib tõe asemel öelda ka näiteks eksistentiaalne häälestus või hoiak).

² M. Kundera, Nali. Tlk L. Remmelgas. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 221.

Romaani „Nali” kirjutas Kundera aastal 1965, aga unustuse ja mälu vahekorra selitamine on saatnud teda kogu teadliku elu (nagu Tiina Kirssigi, võib siinkohal vist öelda). Nelikümmend aastat hiljem kirjutab Kundera mahuka essee „Eesriie” (e k 2008), kus leidub lausa alapeatükk pealkirjaga „Romaan kui utopia maailmast, milles puudub unustamine”.

Aastal 1994 kirjutab Milan Kundera, olles traumeeritud sellest, kui vabalt tõlkijad käisid ümber ta romaaniga „Nali”, seletuse kuuekümmene kahele sõnale, mis on ta loomingus olulised. Tsiteerin ühte:

„UNUSTUS [oubli]. „Inimese võitlus võimu vastu on mälu võitlus unustuse vastu.” Seda Mireki lauset „Naeru ja unustuse raamatust” tsiteeritakse tihti kui selle romaani sõnumit. Sest lugeja tunneb romaanis kõigepealt ära selle, mis on „juba teada”. Selle romaani „juba teada” on Orwelli kuulus teema: totalitaarse võimu poolt pealesunnitud unustamine. Kuid mina nägin Mireki loo omapära hoopis mujal. Mirek, kes kõigest jõust võitleb selle eest, et teda ei unustataks (teda, tema sõpru ja nende poliitilist võitlust), teeb samal ajal kõik võimaliku, et unustataks teine inimene (tema eksarmuke, keda ta häbeneb). Enne kui unustamistahe muutub poliitiliseks probleemiks, on see antropoloogiline probleem: alati on inimesel olnud soov kirjutada ümber oma elulugu, muuta minevikku, kustutada jälgi, nii enda kui ka teiste omi. Unustamistahe pole sugugi labane kiusatus petta. Sabinal pole mingit põhjust midagi varjata, ometi tõukab teda tagant irratsionaalne soov panna end unustama. Unustus: ühtaegu nii absoluutne ebaõigus kui ka absoluutne lohutus.”³

Mul on tunne, et kuskil siin on see radikaalne erinevus olemishäälestustes, millele osutasin ja mida eeltoodud Kundera tsitaadid aitavad ehk valgus-

³ M. Kundera, Romaanikunst. Tlk T. Tamm. – Loomingu Raamatukogu 1998, nr 11–12, lk 123.

tada. Keskne erinevus on lausa teoloogiline: selles ristuvad suundumused, mille lõppekstrapolatsioonides on katse unustada unustamatut ja katse taluda talumatut. Kui Kundera näeb unustuses ravimit, lunastajat ja lohutust, siis Tiina Kirsi mõttemaailm esindab pigem vastandsuunda – sellised võimed omistatakse mäletamisele. Käsitledes Sibe- risse küüditatute elulugude kogumikku, kirjutab Kirss lõpetuseks: „Niisiis mõju- vad elulood nagu Ariadne lõngakera labürindis ekslevale Theseusele, võimal- dades tal ohuta väljuda Minotauruse mürgisest puurist. Kui labürindile vas- tab eesti rahva kollektiivne mälu trauma ühel pöörasel sajandil, siis ehk pakuvad Siberi-lood oma raviva jutulõngaga teed tagasi päikese juurde.” (lk 369)

Kui rääkida Tiina Kirsist kui õpetaja- st – ja ta on mu hinnangul Õpetaja suure algustähega –, siis seisneb tema mõju just selles, kuidas ta isikliku karisma ja eeskujuga juhatab inimest unustuse ja unustamatuse pingeväljas. Näiteks, mille ta on edasi andnud oma õpilasele Aija Sakovale? Mul on tunne, et see on just nimelt suhe isiklikkusesse ja mäletamise, mitte aga mingi teoreetiline instrumentarium. Kas vaadata pimedusse, võidelda sellega, või kee- rata nägu valguse poole ja minna liht- salt selle suunas? Kas vooruste taotlus või pahedega võitlemine? Kas Freud või Jung?

Kui isiklik on poliitiline?

Teemad, mida Tiina Kirss käsitleb, on rohkem või vähem isiklikud. Ja pigem ikka rohkem. Kogumiku alguses on pühendus ema perekonnale, kellest pea- aegu kõik hukkusid 1944. aastal, kui neid vedanud põgenikelaev põhja lasti. Tiina Kirsi ema elas ainsana oma pere- konnast selle laevahuku üle, ent sellest saadud trauma ja sellega võimsalt reso- neeruv kodumaa kaotamise trauma ning sellest omakorda väga tugevalt mõjuta- tud kodune atmosfäär on kaheldama-

tult andnud põhihäälestuse Tiina Kirsi kui akadeemilise uurija kujunemisloole ja eluvalikutele. Raamat on jagatud viieks osaks, millest ainult viimane ja lühim räägib spetsiifilistest ühiskondli- kest kitsaskohtadest, täpsemalt ülikooli põhifunktsioonide kahjustumisest üha kiirenevas kaasajas, teised neli osa on ikka kuidagi seotud üksikinimese kan- natusega suurtes üleisikulistes ajaloo- protsessides. Siberi-lood, paguluse ja küüditamise traumad ning neile näkku vaatamine, nendega toime tulemine jne. See kõlab võib-olla küüniliselt ja jõhk- raltki, aga see, et ta enese elulugu sisal- dab neid asju, tuleb kogumikule tunne- tuslikus mõttes kasuks. Ometi tasub meenutada Mary Ellmani teravmeelset vastust süüdistusele, et naised võtavad kõike isiklikult: „Minu meelest võta- vad mehed kõike nii ebaisiklikult. Kui neid haavata, teevad nad sellest Boyle'i seaduse!”⁴

Inimene, kelle elukogemus kattub arvestataval määral uurimisobjekti omaga, satub ju paratamatult vastakuti tunnetusliku probleemiga: mil määral on mingi kogemus ja sisekaemuslikult kaardistatud fenomen universaalne ja vähemalt tüübi tasandil üldinimlik ning mil määral ainukordne ja puhtisiklik?⁵

Siit johtub Tiina Kirsi puhul mitu traagilist tõsiasja. Näiteks neid inimesi, kes vajavad sedalaadi pagulusest ja küüditamisest üle saamise teraa- piat, jääb üha vähemaks. Traagilisus ei seisne muidugi mitte selles, et uusi küüditamiskogemusi ei tule peale, vaid

⁴ E. F. Keller, Mõtisklusi soost ja teadu- sest. Tlk M. Hinrikus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 23.

⁵ Selle ängi, mis tekib hirmust, et üld- inimlikuks on üldistatud mingi puhtisiklik omapära, idiosünkraatiline sattumus, olen nimetanud originaalsus- või unikaalsus- ängiks. Paarismõisteks (või õigemini vanem- mõisteks) on loomulikult Harold Bloomi mõjuäng, poeedi painav õudustunne võima- liku avastuse ees, et ta on kõigest koopia või jäljend. Vt M. Kunnus, Päästepaadietika. Pärnu: Ji, 2018, lk 172.

selles, et need tekstid muutuvad ravimist hauakirjadeks. Teatud leinapaatos on Kirsi tekstides üsna valdav (ses mõttes on kogumiku pühendus iseäranis tabav ja kõnekas). Ma ei taha sellega öelda, nagu oleks siin mingit sentimentaalsust ja pisaraid (sest neid pole), vaid osutada sellele, et Tiina Kirsi kirjutatu kohta kehtib sama, mida ta ütleb Maire Jaanuse kohta – need on „Harold Bloomi mõttes „jõulised lugemised“: neile on raske, kui mitte võimatu vastanduda, neis on sisendav veenvus, ilma et nad välistaksid teisi (näiteks uushistorilisi) võimalikke samade tekstide lugemisi” (lk 192).

Kui võtta Kirsi tekstide suhtes tubli filosoofiatudengi hoiak ehk selline lugemisviis, millega loetakse teaduslikke tekste, teisisõnu hoiak, mis on maksimaalselt kriitiline ja ebausaldav, siis ei ole oht paljastada enese või Tiina Kirsi loogiline küündimatus või arutlusvead, vaid olla taktitundetu ja ebaviisakas. Nii nagu paadunud insener oleks matusitel ebaviisakas („Surnd mis surnd, siin pole midagi teha. Auk kinni ja eluga edasi!”). Seega leinapaatos on siin kohmakas koondtähis hoiakukompleksile, milles põimuvad trauma, pöördumatus, psühholoogiline reaktsioon ja kaduvikku pööratud pilk, miski, millega vaidlemine oleks mingit sügavamat laadi kategooriaviga.

Madam Verhovenskaja traagika

Oma romaani „Kurjad vaimud” tegelesse Stepan Trofimovitš Verhovenskisse on Dostojevski koondanud jooni Aleksander Herzenilt ja Timofei Granovskilt, ta on idealistlik liberaal, kes oma õnnetuseks inspireerib nihilistlikke revolutsionääre. Tiina Kirsi ja Verhovenski võrdlus on ebamugav eelkõige seetõttu, et Dostojevski kujutab Verhovenskit üsna õela satiirilisusega, aga see paradoks, kuidas mingid parimas mõttes õilsad ideed muutuvad väikese

lihtsustuse ja „pööbeldumise” tingimustes lausa enese vastandiks ja hakkavad algsetele sihtidele vastu töötama, tundub olevat adekvaatne ja tabav. Eriti mis puudutab Tiina Kirsi üht peateemat, nimelt feminismi: see on teinud praeguseks läbi üsna sarnase teisemise, mille tegid Stepan Trofimovitši õilsad ideaalid Dostojevski kirjeldatud ajal. Aga see iseloomustab näiteks ka inglise keele rolli ülikoolis. Hea inglise keele oskus on rahvusvahelistumiseks hädavajalik, aga selle pöördumine maises ebatäiuslikkuses enese vastandiks tuleb Kirsi kogumiku lõputekstides hästi välja: „Kuigi ideaalis tähendab ingliskeelne õppekava, et kõrvuti ja õlakuuti istuvad seminaris eesti ja välisüliõpilased, kes koos sünergiliselt üksteist täiendavad, on samahästi võimalik, et nad saavad veelgi poolikuma hariduse” (lk 559). Kaks aastat hiljem kirjutatud artikli pealkiri kõneleb juba enda eest: „*Estlish ja no-language*” (lk 561).

Heaks näiteks on ka artikkel „Vaiksest kõrgharidusrevolutsioonist”, kus (õigustatult!) kurdetakse õppesüsteemi liigse formaliseerumise üle, väliste mõdikute ja muu taolise domineerimise üle. „Õppejõu, kahe õppekava juhi ja professorina tean, et õppekava täitmine ei ole haridus. See on vaid hariduse väline ja ametlik vorm, millele on hakanud viimase viie aasta jooksul kuluma üha rohkem õppejõu jõudu. [...] Õppekava täitmine (ehk „mõistlik edasijõudmine kraadi poole”) tähendab paratamatut akadeemilist raamatupidamist ja mõõtmist (üliõpilaste atesteerimist). Tegelikult ja elulähedasemalt tähendab see halastust, isiklikke kokkuleppeid, pikenduste andmist ning suvepuhkuse ajal magistrantide ja doktorantide kirjatoode lugemist.” (lk 557–558)

Halastus on üks voorus seaduse ja normi eiramiseks. Isiklik kontakt tähendab formaliseerimata kontakti, sellist bürokraatiast puutumata ruumi tudengi ja õppejõu vahel, millesse mahub sooline diskrimineerimine. Nagu ka valik, kelle

töid vabast ajast, suvepuhkusel lugeda. Verhovenskilik traagika seisnebki kujundlikult selles, et „Sõela” viies, ülikoolis toimuvaid murekohti kajastav osa kirjeldab vähemasti osaliselt seda lämbumistunnet, mille on tekitanud neljandas, naisküsimesi käsitlevas osas esitatud soovide ja kõlbeliste ideaalide realiseerimispüüd. Igasugusest inimlikkusest tulenevaid diskrimineerimisi saab bürokraatlike mehhanismidega kaotada, aga selle hinnaks on ka muude inimlikkuse võimaluste – näiteks halastuse ja isiklike kokkulepete – kadu. Ma saan aru, miks Marju Lepajõe – üks võimsamalt inspireerivamaid isiksusi praeguses humanitaarias – pidi oma õpetamisõiguse säilitamiseks kaitsma doktoritöö, aga midagi üheselt juubeldamisväärset selles, et ta selleks sunnitud oli, ma ei näe.

Lõpetav joonealune

Kõik eelöeldu oli kirjutatud eeldusel, et Keele ja Kirjanduse lugejale ei pea Tiina Kirssi eraldi tutvustama. Need olid mõned tähelepanekud, mis olid tehtud ühelt küllaltki kaugel asuvalt mättalt. Ja ehk neidki tasub vahel tähele panna. Mulle tundub, et minu suhe Tiina Kirsi feminismi aluseeldustesse on umbes sarnane, nagu võiks olla Marek Tammel Lauri Vahtre positsioonidesse, või teisisõnu: Simone de Beauvoiri ja Hannah Arendti kõrvutuses olen selgelt viimase poolel, või kolmandat moodi: Sherry Ortner kehastab minu jaoks üpris kontsentreeritult seda, mis on feminismis valesti („Peaaegu naiste universaalset sekundaarset staatust eelduseks ja jätkan juba sealt⁶”). Ent Tiina Kirss on üks neist, kes on mind pannud sookvootidesse pisut tõsisemalt suhtuma. Ja seda mitte oma sõnade, vaid isiksusega. Või täpsemalt: oma õpilastega. See, et kõige suurema

⁶ S. Ortner, Kas naise ja mehe suhe on sama mis looduse ja kultuuri suhe? Tlk K. Kaer. – Ariadne Lõng 2004, nr 1, lk 129.

pedagoogilise mõjuga on karismaatiline isiksus, mitte aga n+1 kraadiga ja meetripikkuse CV-ga igavene täiendkoolitaja, on minu jaoks päevselge.⁷ Aga tundub, et see innustav eeskuju ja isiksus kipub paremini toimima, kui õpilane on samast soost (umbes nii nagu „tüdrukute kümnest populaarsemast juutuuberist kaheksa on naissoost, poiste kümne eelistatuma sekka ei mahu naisi aga üldse⁸”). Vaja on mõistagi nii naiskui ka meesisiksusi, samas kvoot saab määrata pelgalt sugu, sest sugu on formaliseeritav, aga isiksus pole. „Sõela” neljanda osa „Kui küsimusi esitavad naised” aluseetost lahutab vimmakoolkonnast⁹ vist just selline varjundierinevus ja põlvnevussuhe, mille geniaalne psühholoog Dostojevski püüdis Verhovenski kujusse ja mõjusse.

Aga pole ka võimatu, et totaalse sooneutraalsuse igatsust mäletatakse ehk

⁷ Soovitaks siia illustratsiooniks Vilja Kiisleri järelehüüdu Tõnu Luigele (Sirp 1. III 2019).

⁸ M. Kalev, „Tere-tere kõik see pere! Neegrinülgija 14 siin!” – Kes on laste lemmikjuutuuberid? – Eesti Ekspress 20. II 2019.

⁹ Panen siin selle sõna ühendama Harold Bloomi *School of Resentment*’i ja *grievance studies*’i, millele osutab Märt Väljataga: „Helen Pluckrose, James A. Lindsay ja Peter Boghossian [---] väenesid postmodernistliku kultuuriteaduse literatuuri ning hakkasid produtseerima varinimede all hulgi jampsartikleid (ühes näiteks tõsteti ümber lauseid „Mein Kampfist”, asendades „juudid” „meestega”). Kiiresti valmisvorbitud 20 artiklist aktspteeriti eelretsenseeritavates teadusajakirjades seitse. Veel mõned olid teel avaldamise poole, enne kui autorid pidid oma blufi paljastama. Müstifikaatorite sihtmärgiks olid soouuringud, maskuliinsuse uuringud, *queer studies*, seksuaalsuse uuringud, tüseduse uuringud, sotsioloogia (tõsi, selles distsipliinis ei õnnestunud jalga ukse vahele saada) ja pedagoogika. Raske on salata, et midagi peab olema mäda nende valdkondadega, mille müstifikaatorite trio ristib – ilmselt liiga laia joonega, sest seal tegeletakse küllap ka muude asjadega – „vimmateadusteks” (*grievance studies*).” (<http://www.vikerkaar.ee/archives/23773>)

juba sajandi pärast pelgalt kui üht XX sajandi utoopilist püüdlust, mitte nii väga kauges suguluses rassipuhtushöllanduste ja tuhandeaastase kommu-

nistliku rahuriigiga. Ja mulle ei meeldi see, mida ma usun.

MIHKEL KUNNUS